

УДК 656.2.033

СЕРГІЙ ЮЛІЙОВИЧ ВІТТЕ (1849–1915) – ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ**Петрученко О.А.***(Державний економіко-технологічний університет транспорту)*

У статті висвітлюється життя та діяльність С.Ю. Вітте – видатного фінансиста, політика, дипломата і залізничного адміністратора. Стаття доносить до нас аромат епохи, яка давно відійшла, але все-таки близька для нас, бо багато у чому співзвучна з нашим часом.

Ключові слова: С.Ю. Вітте, реформатор, залізнична справа, наука, економіка, техніка.

Сергій Юлійович Вітте народився в Тифлісі (Тбілісі). Його батько – директор Департаменту державного майна і сільського господарства намісника Кавказу – був одружений з сестрою відомого письменника, генерала Р.О. Фадєєва, Зінаїдою Андріївною Ган, відомою в літературі під псевдонімом «Зінаїди Р-вой». Роки дитинства Сергій провів у сім'ї Фадєєва, члена Ради намісника Кавказу, батька її матері, одруженого з княгинею Є.П. Довгоруковою. Середню освіту отримав вдома, здав гімназійний випуск-

ний екзамен у Тбілісі, а потім ще раз у Кишиневі. Вищу освіту отримав у Новоросійському (Одеському) університеті, курс якого закінчив кандидатом фізико-математичних наук [1].

Службу розпочав у 1870 р. в Управлінні Одеської державної залізниці, пізніше викупленої Російським товариством пароплавства і торгівлі. Згодом ця залізниця увійшла до складу Товариства Південно-Західних залізниць. З метою опанування залізничної справи С.Ю. Вітте досить-таки швидко пройшов усі посади з експлуатації залізниць, починаючи від конторщика, і невдовзі виділившись своєю енергією та знаннями, став близьким співробітником адмірала М.М. Чихачова, який на цей час був директором Російського товариства пароплавства і торгівлі.

Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Сергій Юлійович був уже начальником руху Одеської залізниці і проявив чудову розпорядливість щодо перевезення військ. У 1878 р. він був викликаний до Санкт-Петербурга, де його призначили начальником експлуатаційного відділу правління Південно-Західних заліз-

ниць і разом з цим запросили до участі в роботі залізничної Комісії графа Баранова [2]. У цій комісії С.Ю. Вітте зарекомендував себе працездатністю, тут він взяв на себе складання великої монографії у вигляді окремого тому: «Історія і діяльність з'їздів представників російських залізниць». Разом з цим Сергій Юлійович був головним учасником у виробленні Загального Статуту російських залізниць [3].

Призначений у 1880 р. начальником експлуатації Південно-Західних залізниць, Сергій Юлійович переселився до Києва і енергійно довів збільшення доходності залізниць до блискучого результату шляхом вмілих тарифних комбінацій із залученням вантажів [4]. За його ініціативою вперше була застосована на практиці видача позик під перевезення хлібних вантажів. Тут він виступив у пресі статтями як спеціального, так і загального характеру («Московские Ведомости», «Инженер», «Заря» та «Киевское слово») і опублікував свій досвід систематизації тарифних питань: «Принципи залізничних тарифів з перевезенням вантажів» [5]. У 1886 р. С.Ю. Вітте, не будучи інженером шляхів сполучення, був затверджений управляючим Південно-Західними залізницями і протягом трьох років свого правління виявив видатні адміністративні здібності. За його ініціативи була вироблена і застосована особлива система слідування навантажених і порожніх вагонів. Вона отримала назву «системи Вітте» і за своєю доцільністю і практичністю була запозичена у нас декількома закордонними залізницями.

В цей час Сергій Юлійович опублікував окремою брошурою монографію про німецького економіста: «Фрідріх Ліст і національна економія» [6].

У 1888 р. колишній голова Прав-

ління Південно-Західних залізниць відомий професор Технологічного інституту І.О. Вишнеградський отримав пост міністра фінансів і, знаючи праці, погляди та фінансово-комерційну діяльність С.Ю. Вітте, залучив його до своїх найближчих співробітників [7]. Він утворив в Міністерстві шляхів сполучення Російської імперії Департамент залізничних справ і запросив С.Ю. Вітте у 1889 р. на посаду директора нового департаменту і голови тарифного комітету. Сергій Юлійович погодився, знову поступив на державну службу, був переведений з титулярних радників на дійсного статського радника і одночасно призначений членом Ради Міністра шляхів сполучення.

Вільний від канцелярщини, Сергій Юлійович спростив департаментське ділознавство і висунув принцип оцінки службовців за їх продуктивністю у праці. Він звернув особливу увагу на необхідність докорінної зміни діючих залізничних тарифів і передбачив їх перегляд в інтересах вітчизняної промисловості та торгівлі. Відтак став ініціатором розширення залізничної мережі шляхом залучення найбільш прибуткових залізниць до будівництва нових, менш прибуткових залізничних ліній.

На початку 1902 р. С.Ю. Вітте став Міністром шляхів сполучення, а вже у серпні цього ж року – зайняв посаду Міністра фінансів Російської імперії, яка стала вакантною після раптової хвороби І.О. Вишнеградського, який подав у відставку. Міністерством фінансів С.Ю. Вітте керував протягом 11 років і за цей період, користуючись довірою імператора Олександра III, а пізніше і Миколи II, створив Міністерству фінансів репутацію найголовнішого серед інших міністерств у державному житті Російської імперії [8].

Енергійний, невтомний і сміли-

вий, знавець життя і людей, С.Ю. Вітте зв'язав своє ім'я з цілою низкою великих державних справ, які почалися завдяки йому. Серед них головне місце займають реформи грошового обігу і монетної системи, податкової системи, банківських установ, заступницький тариф, викуп у казну приватних залізниць, конверсії, створення окремого корпусу прикордонної охорони. Реформа грошового обігу готувалася ще при І.О. Вишнеградському, але С.Ю. Вітте виробив остаточний план реформ і вдало провів їх у 1885 р., здійснивши девальвацію кредитного рубля приблизно до двох третин його номінальної вартості і встановив фактичний розмін кредитних білетів на золото. Під час реформування податкової системи С.Ю. Вітте запровадив два нові прямі податки: державний квартирний і промисловий. Сергій Юлійович підвищив побічне оподаткування: деякі митні податки і акциз з вина, спирту, цукру, гасу, сірників і тютюнових виробів. Він відмінив податок з паспортів і податки при безплатному переході селянських земель, знизив податки страхування, з привілей і кріпосні під час продажу землі селянам. Власне за нього було дозволено достроковий викуп селянських наділів, знищена кругова порука і встановлена невідчуженість селянських наділів в руки інших станів.

С.Ю. Вітте новими статутами значно розширив комерційні операції державного банку (1894 р.), увів позикові операції кредитним товариством і встановив зв'язок банків з казначействами, дозволив селянському банку за свій рахунок купівлю маєтків для розпродаж їх частинами селянам, полегшив боргові зобов'язання дворянського банку. При ньому розмножились і зміцніли позиково-ощадні каси, видані взірцеві статuti закладів дрібного

кредиту. У сфері митної політики С.Ю. Вітте був гарячим прибічником покровительського тарифу і зумовив притік капіталів на промислові підприємства в Російській імперії.

У 1904 р. С.Ю. Вітте підписав після митної війни з Німеччиною торговельний з нею договір на 10 років, який став базою для усіх торговельних договорів з іншими країнами. При ньому швидко розвивалися фабрична і заводська справа, окріпла зовнішня і внутрішня торгівля, в Міністерстві фінансів відділ промисловості і торгівлі розрісся настільки, що після Сергія Юлійовича утворилося самостійне Міністерство.

Стосовно робітничого питання Сергієм Юлійовичем було здійснено декілька законоположень: про тривалість і розподіл робочого часу (скорочений робочий день), про утворення капіталу з штрафів, які накладалися на працівників, капіталу для допомоги покаліченим робітникам.

Для піднесення рівня технічних виробництв і комерційної діяльності виникли політехнічні інститути у Києві, Варшаві і Санкт-Петербурзі і засновано багато комерційних училищ з наданням випускникам права поступу до вищих навчальних закладів.

Для розвитку зовнішньої торгівлі С.Ю. Вітте були засновані комерційні агенти у Парижі, Лондоні, Берліні та Нью-Йорку.

Каботажне плавання між російськими портами було визнано привілеєм вітчизняних підданих і кораблів вітчизняного флоту.

Ім'я С.Ю. Вітте тісно пов'язане з організацією державної винної монополії у цілях зменшення п'янства від розливної торгівлі і підвищення питного прибутку, з будівництвом Великого Сибірського шляху, із заснуванням Російсько-Китайського банку,

який отримав концесію на будівництво Маньчжурської залізниці. Вкуп приватних залізниць у казну набув широких розмірів: при С.Ю. Вітте казенних залізниць значно побільшало, збудованих нових залізниць було понад 3000 верст. Крім цього за його правління Міністерством були конвертовані і випущені займи до певного строку на 4 мільярди рублів, було погашено запасом золота безпроцентний борг за кредитні білети на суму 835 мільйонів рублів і державний бюджетний стан значно зміцнився, не дивлячись на збільшення державного боргу на мільярд рублів, який був використаний винятково на будівництво нових залізниць.

Діяльність Міністерства фінансів при С.Ю. Вітте настільки розширилася, що для кращого ведення справи потрібно було організувати низку спеціальних закладів. Так, були засновані – Головна для фабричних і гірничозаводських справ присутність, Головна палата мір і ваг (на чолі з Д.І. Менделєєвим), відділ торговельного мореплавства, навчальний та ін. Департамент податків було реорганізовано на Головне управління. Погранична охорона із закладу напівцивільного характеру, який управлявся цивільними чиновниками, була перетворена на окремий корпус граничної охорони, який представляв велику військову силу і керувався суто військовими підходами. Погранична охорона вперше була задіяна під час російсько-японської війни 1904–1905 років і отримала найкращу атестацію.

Для вирішення різного роду складних питань торговельного і промислового характеру С.Ю. Вітте сприяв нарадам за участю знайомих осіб. При ньому і за його діяльного сприяння збиралося багато з'їздів з різного роду торговельних і промис-

лових питань [9]. За його ініціативи відбулася у 1896 р. Всеросійська виставка в Нижньому Новгороді і була проведена особлива нарада з питань потреб сільськогосподарської промисловості, яка розглядала селянське питання як одне з найголовніших завдань першорядної ваги [10]. Раніше селянське питання було предметом турбот одного тільки Міністерства внутрішніх справ. Сергій Юлійович з цього питання вніс свою «записку», вміло скориставшись багатими матеріалами, зібраними до 1902 р. місцевими сільськогосподарськими комітетами за участі понад 11 тисяч осіб різного суспільного стану. У цій записці С.Ю. Вітте відзначав як кінцеву мету роботи з перегляду законодавства про селян усунення селянської правової відокремленості від інших станів і наближення селянського правопорядку до загального. У серпні 1903 р. С.Ю. Вітте був призначений Головою Комітету міністрів і на новому посту, зберігши за собою головування в особливій нараді про потреби сільського господарства, вклав свою енергію в об'єднану діяльність різних міністерств, часто одне з одним не погоджених, інколи недружелюбних.

У 1904 р., під час російсько-японської війни, на нього було покладено заключити новий торговельний договір з Німеччиною, який став основою усіх наступних діючих торговельних договорів з різними державами.

У липні 1905 р. йому випала відповідальна дипломатична місія проведення мирних переговорів з японцями [11]. С.Ю. Вітте відправився на чолі російської делегації до Портсмута. Там він зустрівся з японськими уповноваженими і зробив усе можливе для підписання з Японією миру – на умовах, найбільш вигідних для

Росії. Адже в ці часи Росія зазнала низки військових невдач в Маньчжурії і Тихому океані, а також переживала сумний час.

16 серпня 1905 р. був підписаний попередній мирний трактат в Портсмуті. За вдало виконане державне доручення С.Ю. Вітте отримав звання князя. Повернення Сергія Юлійовича до Росії співпало з розгортанням так званого визвольного руху і аграрними безпорядками. Сергій Юлійович швидко з'явився зі станом справ до імператора Росії з доповіддю, яка зумовила появу Маніфесту 17 жовтня про свободи [12]. Цей Маніфест став попередником нового конституційного ладу в державі. На графа С.Ю. Вітте було покладено здійснення рекомендацій царя щодо скликання Державної Думи з законодавчими функціями.

19 жовтня, одночасно з царським указом про єдність у діяльності міністерств і головних управлінь, граф С.Ю. Вітте був призначений Головою Ради міністрів, так би мовити прем'єр-міністром з правом подання осіб на посади міністрів і з відповідальністю за їх діяльність. Після Маніфесту 17 жовтня, згідно подання С.Ю. Вітте, наступила 21 жовтня 1905 р. амністія за політичні злочини.

Початок прем'єрства С.Ю. Вітте співпав з незвичайним піднесенням революційної хвилі, що проявилось у різних місцях, поштових, телеграфних і залізничних страйках, у підсиленні аграрних безпорядків, в листопадових військово-морських заколотах у Севастополі, Києві та Москві. Старання С.Ю. Вітте заспокоїти хвилювання мирними засобами, з'ясування причин безпорядків і обіцянки реформ

найближчому майбутньому, зумовили безпричинну сміливість у вимогах організацій, які в цей час з'явилися: ради робітничих депутатів, союзу спілок, академічної спілки тощо.

Для заспокоєння, хоча б часткового, і для повернення державних і громадських стосунків у законне русло довелося здійснити репресії. Керівником Міністерства шляхів сполучення Російської імперії, за рекомендацією С.Ю. Вітте, був запрошений П.П. Дурново. Незаконні організації були частково знищені, передані до суду, частково розформувалися. З метою припинення аграрних безпорядків під час правління С.Ю. Вітте з'явився царський Маніфест про знищення викупних платежів з колишніх поміщицьких селян і про збільшення засобів селянського банку для видачі позик селянам на покупку землі. При С.Ю. Вітте була реформована Державна Рада, створена нова Державна Дума, утворене Міністерство торгівлі і промисловості (27 жовтня) і повсюди велися підготовчі роботи із скликання першої Державної Думи 27 квітня 1906 року [13]. Маніфест 17 жовтня 1905 р. відіграв значну роль в історії як єдиний спосіб відновити стабільність в державі і забезпечити нижчому станові громадянські права.

Перед скликанням Державної Думи 20 квітня 1906 р. С.Ю. Вітте був звільнений з посади голови Ради і Комітету міністрів. Відпочинок від кипучої і втомливої діяльності в якості першого прем'єр-міністра був нетривалим. Невдовзі С.Ю. Вітте увійшов до складу дуже дієвих членів Державної Ради з метою вирішення законодавчих питань одним з найсильніших ораторів, із чудовим знанням

найбільш важливих державних потреб. Його адміністративний досвід, детальне вивчення суті тієї чи іншої справи, сміливість і ґрунтовність суджень при його видатних здібностях завжди викликали особливий інтерес Державної Ради і майже завжди впливали на обставини рішень загальних зібрань. З часу маніфесту 17 жовтня 1905 р. Спілка російського народу віднесла С.Ю. Вітте до своїх ворогів і він став мішенню для нападок. Між іншим на його життя були здійснені замаху (у димову трубу його дому кинули бомбу сильною дією). На щастя ці замаху не вдалися.

Граф С.Ю. Вітте помер від запалення мозку 28 лютого 1915 р. у Петрограді. Цей, здавалося б, малозначущий на фоні подій першої світової війни факт став у центрі уваги російської преси усіх напрямків. Ім'я С.Ю. Вітте декілька днів не сходило зі сторінок газет. В одних знову і знову перелічувалися заслуги графа перед Вітчизною. В інших проявлялася неприязнь. Газета «Русское знамя» писала: «Однією шкідливою для Росії людиною стало менше». Це так газета висловила слова самого царя Миколи II [14].

Спогади сучасників смерті С.Ю. Вітте свідчать, що його похорон відбувся «за третім розрядом». Фактично це відбивало стосунки влади до особистості Вітте-реформатора. Ось як писала з цього приводу вдова С.Ю. Вітте у передмові до його «Воспоминаний»: «Він не був лібералом, тому що не співчував нетерплячому устремлінню лібералів перебудувати відразу одним помахом руки весь державний лад; він не міг бути і консерватором, тому що зневажав грубі прийоми і відсталість політичної думки, які ха-

рактеризували правлячу бюрократію тодішньої Росії. Це створило для С.Ю. Вітте багато ворогів в усіх таборах. При дворі, серед консерваторів, у лібералів, в демократичних колах – повсюди на графа Вітте дивилися як на людину «чужу». Він шукав благо для своєї Батьківщини, йдучи своїми власними шляхами, і тому мав мало постійних попутників» [15, с. 80].

С.Ю. Вітте не був зрозумілим і адекватно оціненим не тільки його сучасниками. В радянському періоді відношення до Вітте-реформатора було негативним. Відкидався еволюційний шлях розвитку держави, утверджувався пафос більшовицької революції – «локомотива історії» – як єдиної можливості виконати вікові чаяння народу, дати йому усі блага відразу і безповоротно. С.Ю. Вітте в радянські часи в ідеологічному плані подавався як «охоронець самодержавства», сприймався через призму оцінок, які йому дав В.І. Ленін, що це «гнобитель земств», «міністр-клоун» і т.д. Дослідження державної діяльності С.Ю. Вітте не заохочувалися, його праці не видавалися, за винятком «Воспоминаний», які побачили світ російською мовою у 1922–1923 рр. і були перевидані у 1960 році.

У пострадянському періоді увага до постаті С.Ю. Вітте закономірно зросла, помітно збільшилася кількість публікацій. Цікавим є те, що інтерес до дослідження діяльності С.Ю. Вітте має не тільки академічний характер. В умовах переходу до ринкової економіки виникає чимало схожих питань, які постали перед суспільством ще в епоху С.Ю. Вітте.

Завершити наше повідомлення хочемо словами сучасного доктора

економічних наук С.Д. Мартинова: «Сьогодні «систему Вітте» слід розглядати як вартісний національний досвід використання активної ролі держави в економічних перетвореннях. Цей досвід неоднозначний і вже тому заслуговує на увагу сучасників. В цьому плані спеціалістів ще чекає

велика робота в осмисленні різних аспектів багатогранної діяльності С.Ю. Вітте. Праці С.Ю. Вітте не тільки дозволять оцінити його внесок в розвиток економічної думки Російської імперії, а й зрозуміти логіку творчої діяльності видатного реформатора» [16, с. 77].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ильин Сергей. Витте / Сергей Ильин. – Москва : Молодая гвардия, 2006. – 546 с. – (Серия: ЖЗЛ).
2. Салов В.В. Исторический очерк учреждения, под председательством генерал-адъютанта графа Э. Т. Баранова, Комиссии для исследования железнодорожного дела в России. — СПб.: тип. М. Д. Ломковского, 1909. — 16 с.
3. Брюль Н.Л. Общий устав российских железных дорог / Н.Л. Брюль. – Санкт-Петербург, 1908. – 1127 с.
4. Кривопішин О.М. Південно–Західні залізниці на теренах України в другій половині XIX століття : досвід акціонування та структурних перетворень : монографія / О.М. Кривопішин. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект–Поліграф», 2012. – 548 с.
5. Витте С. Принципы железнодорожных тарифов по перевозке грузов: 3-е доп. изд. / С. Витте. – Киев : ООО «Инпрес», 2012. – 284 с.
6. Витте С.Ю. По поводу национализма : Национальная экономия и Фридрих Лист. — 2-е изд. / С.Ю. Витте. – Санкт-Петербург : Тип. АО Брокгауз-Ефрон, 1912. – 75 с.
7. Кирпичев В.Л. И.А. Вышнеградский как профессор и ученый / В.Л. Кирпичев // Вестник общества технологов.– 1895. – №6. – С. 95–96.
8. Корелин А.П. Витте – финансист, политик, дипломат // А.П. Корелин, С.А. Степанов.– Москва : ТЕРРА Книжный клуб, 1998. – 464 с.
9. Витте С.Ю. Причины убыточности русских железных дорог: Докл., прочит. 7 апреля в ин-те инженеров путей сообщения / С.Ю. Витте // Вестн. финансов, промышленности и торговли. – 1910. – Т.2, N 16. – С.101–105
10. Витте С.Ю. Записка по крестьянскому делу / С.Ю.Витте. – Санкт-Петербург, 1904. – 106 с. – (Материалы Высоч. учрежд. Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности).
11. Витте С.Ю. Пролог русско-японской войны: Материалы из архива графа С.Ю.Витте с предисл. и под ред. Б.Б.Глинского; С прил. портр. гр. С.Ю. Витте. – Петроград : Тип. Акц. о-ва «Брокгауз-Ефрон», 1916. – 352 с
12. Аврех А. Я., Грунт А. Я. Государственная дума // Советская историческая энциклопедия: В 8 т.: т. 4: Г-Д / Редкол.: Жуков Е. М. (гл. ред.) и другие. – Москва : Советская энциклопедия, 1963. – С. 610–619.
13. Витте С.Ю. Самодержавие и земство: Записка С.Ю.Витте / Предисл. Череванина / С.Ю. Витте. – Санкт-Петербург, 1908. – 211 с.
14. Русское знамя. – 1915. – 14 марта.

15. Витте С.Ю. Воспоминания / С.Ю. Витте. – Берлин : Слово, 1923. – Т.1 – 510 с.

16. Мартынов С.Д. Путь С.Ю. Витте / С.Д. Мартынов // С.Ю. Витте. Собрание сочинений и документальных материалов. Т.1, Кн. 1. Пути сообщения и экономическое развитие России. – Москва : Наука, 2002. – С. 78–108.

Петрученко А.А. Сергей Юльевич Витте (1849–1915) – жизнь и деятельность. В статье освещается жизнь и деятельность С.Ю. Витте – выдающегося финансиста, политика, дипломата и железнодорожного администратора. Статья доносит к нам аромат эпохи, которая давно отошла, но все-таки близкая для нас, потому что во многом созвучная из нашим временем.

Ключевые слова: С.Ю. Витте, реформатор, железнодорожное дело, наука, экономика, техника.

Petruchenko A.A. Serhei Yuliiyevych Vitte (1849–1915) – life and work activity. The article highlights the life and work activity of the prominent financier, politician, diplomat and railway administrator S. Yu.Vitte. The article brings to us the epoch flavor that moved away, but nevertheless is close to us, because in many ways it is still consonant with of our time.

Keywords: S. Yu.Vitte, reformer, railway engineering, science, economics, technology.

УДК 378.011.3-057.175 : 539.1(092) Шиманська О. Т. (045)

ПРЕДСТАВНИК КИЇВСЬКОЇ НАУКОВОЇ ШКОЛИ ФАЗОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ОЛЕНА ТРОХИМІВНА ШИМАНСЬКА (до 90-річчя від дня народження)

Баталкіна В. І., Андрєєва К. О., Андрєєв С. О.

(Запоріжський музей-галерея кераміки та живопису Іллі й Алексія Бурлай)

В статті коротко висвітлюються важливі питання історії досліджень в області фізики фазових перетворень в Україні та вклад в її розвиток відомого українського фізика О.Т. Шиманської, викладені факти її біографії, наукової і педагогічної діяльності.

Ключові слова: оптичний метод Теплера, критичний стан рідин, критична точка, гравітаційний ефект, крива співіснування, критична ізотерма, критичні індекси.

Знаменита Київська наукова школа фазових перетворень та критичних явищ бере свій початок з Київської фізичної лабораторії, заснованої в 1861 році проф. Авенаріусом М.П. в Київському університеті Святого Володимира [1]. Численні результати експериментальних і теоретичних дослі-

джень минулого і нині становлять наукову цінність. Традиції цієї першої в Україні фізичної школи були відроджені в середині ХХ століття, а саме в 1952 р., коли ректором Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка (КДУ) Голиком О.З. була створена кафедра молекулярної фізики.